

УДК 808.81:398.85(477.86)

Морфологія українських соціально-побутових пісень: традиція і трансформація тексту (на матеріалі власних записів із Рогатинщини)

Оксана КУЗЬМЕНКО

Кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу фольклористики
Інституту народознавства Національної академії наук України
79000, м. Львів, просп. Свободи, 15
e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

У статті зроблено морфологічний аналіз фольклорних текстів соціально-побутової тематики, які були записані влітку 2012 р. у Рогатинському районі Івано-Франківської області. Виділено найбільш розгалужені варіативні парадигми, і на їх основі зроблено спробу класифікації текстових моделей (структурних конфігурацій), логічна будова яких повторюється у часі та просторі. Простежено особливості трансмісійних змін у поезиці необрядових фольклорних текстів нового часу. На основі зіставлення з варіантами українських соціально-побутових пісень (козацьких, рекрутських, жовнірських, солдатських) XIX–XXI ст. виявлено семантичні та композиційні універсали (на рівні повторюваних мотивів і мотивів та на рівні типових структур).

Ключові слова: українські соціально-побутові пісні, історична поезика, варіант, мотивема, мотив, композиція, пісенний блок, фольклорна трансмісія.

Фіксація фольклору у польових умовах українського села на початку нового тисячоліття активізувалася, хоч така діяльність, на жаль, є недостатньою з боку фольклористичних практик. І причин цьому багато: від об'єктивно-економічних до науково-прагматичних. Не вдаючись у деталі цієї проблеми, зауважимо, що результати кожної сучасної експедиції повинні бути не тільки зафіксовані, але й належними чином проаналізовані під кутом зору семантичних, функціональних, аксіологічних, когнітивних аспектів існування фольклорного тексту в культурному просторі, динаміка якого є очевидною. І тут слушною нам видається думка С. Неклюдова про те, що “аналіз сучасного стану фольклору дозволяє до певної міри оцінити вектори його попереднього розвитку, а за допомогою виявлених кореляцій і закономірностей, які було отримано у процесі порівняльних досліджень, доповнити їх реконструкції” [21, с. 30].

У світовій фольклористиці магістральною стає думка, що “колективна духовна свідомість народу здатна відображати ситуації чи кризи як імпульси сучасності” [1, с. 86–87]. Якими ж є форми і способи цього відображення, що складають суть фольклорної традиції, наскільки вони здатні модифікуватися для потреб художнього відтворення дійсності, що стрімко змінюється – ось осно-

вні питання, які визначили мету нашого дослідження. Конкретним завданням студії є виявити особливості морфології, а через її аналіз підійти до розуміння часової трансформації фольклорних творів, що функціонують у репертуарі носіїв сільського середовища. Порівняння їх із варіантами XIX – початку XX ст. можуть допомогти виявити еволюційний рух пісенних текстів. Такий ракурс дослідження лежить у площині історико-генетичної поетики, яка покликана з'ясувати причини, шляхи та форми передачі тексту в часі. Аналізуючи тексти, удаватимемося не тільки до порівняльного, але й до історико-генетичного, структурно-семантичного методів, які забезпечують виявлення трьох рівнів тексту: зовнішнього (парадигматичного), внутрішнього (виділення “текстових морфем”) та їх комбінаторики.

У своїх пошуках спиратимемося на здобутки провідних українських і зарубіжних дослідників поетики (О. Потебні, О. Дея, О. Правдюка, Н. Шумаді, С. Грици, М. Гиряка, А. Іваницького, Л. Копаницю, О. Івановську, В. Гусева, М. Кравцова, В. Єрьоміну, Г. Мальцева, Г. Пятровську, І. Касіяна, Є. Бартмінського, С. Небжеговську-Бартмінську, А. Брацкого та ін.

Вихідними тезами для аналізу вважаємо дві думки українських фольклористів: 1) у соціально-побутовій ліриці найвиразніше помітна міжжанрова трансформація (О. Правдюк), серед типів якої найбільш продуктивною є застосування в нових історичних умовах тем, образів, мотивів певної жанрової системи до нових життєвих ситуацій, коли зміст підпадає незначним змінам, викликаними новими умовами і сферою побутування, новими діючими особами [3, с. 34]; 2) у жанрах “нестрогої функціональної приуроченості” (С. Грица) варіювання виражене не стільки у модифікаціях, як у мутаціях моделі, злитті з іншими [4, с. 26].

Об'єктом нашої студії стали пісні, які перебувають в активному репертуарі носіїв окремого фольклорного етноregionу, відомого як Опілля, територіальні контури якого, як стверджує Р. Кирчів, ще потребують предметного підтвердження [5, с. 59]. З-поміж усього фольклорного масиву, який ми записали під час експедиції на Рогатинщину (Івано-Франківської обл.) 9–19 липня 2012 р., пісні соціально-побутової тематики складають вагому частку. Усього в 14 населених пунктах цього району нам удалося записати понад 140 текстів, які можна атрибутувати як соціально-побутові пісні. До вибірки увійшли козацькі ліричні та баладні пісні, рекрутсько-жовнірські пісні, стрілецькі та повстанські пісні баладного типу, пісні наймитські (про чужу сторону). Нам не вдалося досі зафіксувати жодної чумацької пісні, що можна пояснити затратою інституту чумацтва та торгово-візницького промислу на цьому терені ще на початку XX ст.

Серед загального переліку творів велику частку зайняли **козацькі ліричні пісні**: “Козак від'їжджає а дівчина плаче” (Кліщівна¹, Підгороддя, Сарники (А, Б), Уїзд, Псари), “Ой у полі береза стояла” (Сарники, вар.: “Ой у лузі калина стояла” (Данильче)), “Іхав козак за Дунай” (Уїзд), “Ой три літа три неділі” (Псари), а також **ліро-епічні твори**, що набули обрядової приуроченості. Наприклад, козацька балада про викуп родиною козака з неволі побутує як гаївка “Ой з-за гори високої загубає син козацький” (Виспа); балада про дівчину, яку козак просить переночувати, трансформувалася у мотифему “дівчина просить хлопця-новобранця переночувати”, і її виконують у селі Виспа (“Ой ти, ясна зірнице, попід чорні хмари йдеши”) під час проводів в армію; козацька пісня “У полі могила з вітром говорила” (Псари) є пісенним атрибутом громадського обряду поклоніння стрілецькій могилі на Зелені свята. Надалі можна спостерігати таке характерне явище сучасного фолькло-

¹ У дужках вказуємо назву населеного пункту (села) Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.

ротворчого процесу як ліризація епічних творів про козаків. До таких, зокрема, належать варіанти пісні “Ой гук мати, гук” (Кліщівна, Пуків, Фрага (як гаївка)). Достатньо помітною є жанрово-тематична трансформація, що відображає перехід козацьких пісень у жовнірські. Такі пісні, як “Ой там з краю ліса стоїть дуб зелений” (Виспа), “Кувала зозуля в неділю раненько” (Виспа), мають виразну приналежність до чоловічого репертуару.

Серед **жовнірських** пісень превалюють модифікації колишніх баладних творів про кохання та родинно-побутової тематики, в яких наявний мотив виряджання жовніра до війська: “Чорна хмара наступає, дрібні дощі йдуть” (Свистільники), “Гей, у Львові на високому замку” (Свистільники), “Гей, у полі дві тополі” (Свистільники), “Ой вітре, вітроньку, скажи ми правдоньку” (Уїзд), або мотив “жовнір передбачає свою смерть” у пісні “Терном, терном там доріжка веде” (Пуків), про яку інформаторка дуже виразно сказала: “Колись, як я була ще мала, якраз співав мені ото Бурачок Гринько, що він був в австрійській армії, таку пісню”.

Як рудименти давньої традиції збереглися довгі жовнірські пісні: “Продам я тя, коню, за Дунай тихенький” (Данильче), “Ой виділа мати, як калина цвила” (Виспа) – про нещасну долю жовніра. Локальний характер мають баладні пісні **про солдатчину**, які вирізняються інноваціями (“Край села стоїть хатина, похилилася вона” (Кривня), “Ой ти, Галю, Галю, чого зажурилась”, “Шуміли сосни та діброви” (Псари)).

Однак найбільш популярними виявилися пісенні новотвори ХХ ст.: **стрілецькі народні пісні** (“Повіяв вітер степовий” (Кривня, Пуків), “Ой там старий батько окопи копав” (Кліщівна, Псари), вар.: “Ішли тоді хлопці з кожного села” (Свистільники)), “А в горах Карпатах там битва була” (Данильче)), “Прощався стрілець зі своєю ріднею” (Заланів, Кліщівна), “Подай, дівчино, руку на прощання” (Пуків, Псари), “Світить місяць нічку і ясна зоря” (Свистільники), вар.: “Світи, місяченьку, і ясна зоря” (Фрага)), “Ой на горі на Маківці” (Уїзд, Псари), “Козацькі могили людям трави родили” (Виспа), “Ой заросли вже дороги травами” (Фрага, Псари); а також стрілецькі **фольклоризовані** пісні: “Ой у лузі червона калина похилилася” (Свистільники), “Іхав козак (стрілець) на війноньку” (Кліщівна, Кривня, Данильче), “Човен хитається серед води” (Заланів, Кліщівна), “Як з Бережан до кадри” (Свистільники, Уїзд), “Гей там при долині, гранатами зритій” (Псари). “Зажурились усусуси та й на тую зміну” (Заланів), “Ішов відважний гайовий” (Уїзд, Данильче), “Ой за полем, за лугом” (Виспа), “Ой видно село, широке село” (Псари). Останній вар. здебільшого є уривками текстів, що може свідчити про затрату виконавської традиції цих пісень, які, судячи із коментарів, виконували у 1930-х роках, а потім були актуалізовані у 1990-х рр. як форма вторинного фольклоризму (пісню “Засумуй, трембіто” учасники сільського хору с. Псари).

Найбільшу групу репертуару склали **повстанські ліро-епічні** пісні баладного типу: “Прощайте ви, рідні села” (вар. А, Б), “Прощай, краю, село рідне, прощай, Україно” (Виспа), “А в осінню нічку буйний вітер віє”, “Гарні вечори на Україні”, “Ой там у лузі при долині” (Заланів), “Ой там край дороги старий дуб стояв” (Пуків), вар. “Там під львівським замком” (Свистільники, Уїзд), “Ой на горі на високій кучерявий дуб стояв” (Фрага)), “Ой у лісі на полянці стояли повстанці” (Пуків), “На цвинтарю ніч темніє” (Псари). Серед повстанських пісень окремо варто виділити **тюремні**: “Плаче, туже стара мати” (Свистільники), “Під в’язницею уранці стара матінка прийшла”, “Не плач, моя матусе, бо вже мене нема”, “Сиджу на Сибіру, дивлюся в віконце”, “Я все до тебе, люба матусю” (Псари) та **хронікального** типу: “Приїхали кати, йдуть у кожную хату” (Свистільники), “Там за лісом сонце сходить” (Уїзд), “Там на гори три явори”,

“Підемо думками у гай по калину” (Виспа). Спорадично трапляються маршові пісні авторського складання: “Деся далеко на Волині” (Заланів, Пуків, Данильче, Псари), “Ми українські партизани” (Свистільники), “Зоріла золота заграва” (Псари), “Там під лісом, там під темним бором” (Свистільники, Псари), “І знову кров, гаряча кров”, “За горою сонце сходить” (Псари). Домінування повстанської ліро-епіки пояснюється функціонально-історичними чинниками масової участі місцевого населення у подіях національно-визвольного руху під час Другої світової війни.

Жанровий склад соціально-побутової пісенності терену широкий, він потребує відповідного методологічного підходу й оцінки. Про зміни у цій ділянці пише Т. Діанова, яка, узагальнивши теоретичні розробки сучасності у царині генеалогії, стверджує, що відбулося “принципове зміщення від статичної моделі осмислення жанрової системи до динамічної”, в якій жанровий канон осмислюється не тільки як фактор статичності, але й як динамічних змін у текстовому просторі фольклору [8, с. 382]. Тому наш інтерес до певних зразків соціально-побутової пісенності продиктований потребою виявити, проаналізувати і визначити перспективу варіативних парадигм, які продовжують розвиватися сьогодні.

Зробимо морфологічний аналіз відомої рекрутсько-жовнірської пісні “*Терном, терном там доріжка іде*”, варіанти якої побутують також і на Рогатинщині. Найдавніші хронологічні межі відомих записів достатньо широкі – від 1833 до 2012 рр. У каталогі українського пісенного фольклору пісню зараховано до солдатських балад (шифр 23-БС-05). Л. Єфремова слушно зазначає, що її варіанти побутують на Прикарпатті, інколи на Поділлі (хоч ізголоса поширення, як показують наші матеріали, сьогодні тягнеться вже далі на північний захід до Холмщини, та на схід – аж до Полтавщини) і генетично походять із балад, що за каталогом О. Дея III-F-10 належать до теми: “Смерть у бою як весілля (одруження)” [12, с. 641]. Подавши загальний опис цієї пісні, упорядниця зазначила, що існують відмінні лінії ліричного сюжету.

У нашому розпорядженні маємо 27 текстів (див. табл.), більшість із яких із малодоступних архівних колекцій [7, 17, 31, 26]. Ці тексти відображають сучасні фольклоротворчі тенденції і є суттєвим доповненням до вибірки варіантів, поданої в антології О. Правдюка (1974) [25].

Модель пісні становить складну композицію лінійного типу. У варіантах поєднано пряму та невласне пряму мову (діалог, монологи ліричні, інформативні, апелятивні), наявна мова від третьої особи, так звана “об’єктивована оповідь” (М. Кравцов). Якщо зіставити зміст описових елементів пісенного тексту зі “Структурно-семантичним показником пісенних мотивів і мотивів української соціально-побутової лірики”, який ми почали укладати [7, с. 255–261], то побачимо, що маємо справу із трьома типами мотивів: 1) дія (ситуації); 2) характеристика; 3) мовлення.

Розглянемо парадигму, скориставшись планом морфологічного аналізу польської дослідниці Станіслави Небжеговської-Бартмінської, який вона застосувала до колядки з метою реконструкції стереотипних складових фольклорного образу світу. На його основі вона доводить, що колядковий текст є макрознак, який інтегрує та передає певну ідею [34, с. 133]. Цю думку значно раніше висловлювали фольклористи В. Пропп [24, с. 224], О. Дей [6, с.132]. Залишається вона продуктивною і дотепер. Так, О. Івановська у статті про трансмісію як іманентну ознаку фольклору пише, що різні типи механізмів такої передачі (відобразальні, маркувальні, діалогічні, конфліктні) безпосередньо залежать від знакової природи фольклорних текстів, які здатні утримувати та передавати протягом тривалого часу смислові коди [13, с. 10].

№	Записувач/ упорядник (місце запису)	Назва пісні (за першим рядком)	Час, місце запису	К-ть рядків	СХЕМА ¹
1	Ж. Паулі (1839, с. 47)	"Гей в полі там доріжка була"	XIX ст. 30-і рр.	9	I O ₁ + O ₂ +O ₃ +M1
2	О. Кольберг, (Покуття, II, с. 215–216)	"Попід терем там дороженька вбита, гей, гей!"	XIX ст., 60-і рр. "з Галича"	24	I O ₁ +O _п +O ₂ +O ₃ + M1+D ₁
3	Я. Головацький, (1878, I, с. 146–147)	"Попід терем там дороженька вбита, гей, гей!"	XIX ст., Галичина	24	I O ₁ +O _п +O ₂ +O ₃ + M1+D ₁
4	Я. Головацький, (1878, III, с. 110)	"Ой у полі густий терен росте"	-//-	23	I O ₁ +O ₂ +O _п +O ₃ + D ₁ +D ₁
5	А. Димінський (Кримський, 1928, с. 26)	"Терном, терном, битий шлягом"	XIX ст. 50-і рр., Сх. Поділля	35	I O ₁ +O ₂ +O _п +O ₃ + D ₁ +D ₁ +M1
6	П. Чубинський, (1874, т. V, с. 994–995)	"Попід лісом ох там битий шлячок"	Ушицький уїзд, Сх. Поділля	13	I O ₁ +O ₂ +O _п +O ₃ + D ₁
7	О. Кольберг, (Покуття, II, с. 216)	"Бергом, бергом там доріжка була"	XIX ст., 60-і рр. "Чортовець"	18	I O ₁ +O ₂ +O ₃ +Mз+ O _п +M1
8	О. Кольберг, (Хелмске, с. 54)	"Ой вбита дороженька, вбита"	Холмщина	13	I O ₁ + O ₂ + O ₃ + D ₁ +D ₁
9	І. Колеса, (Колеса, 1902, с. 257)	"Гей у поли, гей у поли густий терен росте"	1880-і рр., Ходовичі Стрийськ. пов.	19	I O ₁ +O ₂ +O _п +O ₃ + D ₁ +M1
10	М. Павлик (Дей, Качкан, с. 56–57)	"Терном, терном – там дороженька заросла"	XIX ст. 70–80-і рр. Галичина	16	I O ₁ +O ₂ +O _п +O ₃ + D ₁ +M1
11	Н. Левицька (ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 176, арк. 32)	"Терном, терном – там доріжка була"	Пістий, Косів. пов. Гуцульщина	12	I O ₁ +O ₂ +O ₃ +D ₁
12	О. Роздольський (ІМФЕ, ф. 40–1, од. зб. 6, арк. 26)	"Терном, терном там долинонька була"	1901 р. Париці, Надвірн. пов., Покуття	2 (ур.)	O ₁
13	Г. Танцора (Я. Зуїха, 1965, с. 652)	"Терном, терном битая доріжечка"	1929 р. Зятківці Сх. Поділля	14	I O ₁ +O ₂ +O _п +O ₃ + D ₁ +C
14	О. Правдюк, 1974, с. 315, Д	"А попід терен, гей, попід терен, Гей там бита доріженька лежить"	сер. XX ст.	20	I (O ₁ + O ₂ + O ₄)+II (Mз+M1)

² Упорядкування відомостей про варіанти та їх архітектоніку проводимо за тією ж схемою, яку апробували, аналізуючи жовнірську пісню "Ой завила черемшина з неї цвіток упав" [8, с. 544–545], де позначення слід розуміти так: О – опис дії, Оп – опис портрету персонажа, Д – діалог (D₁ мати-син, D₂ рекрут-дівчина, D₃ дівчина-кінь), М – монолог (Mз – монолог-звертання, M1 – рекрута, M2 – матері, M3 – новобранців), п – повтор, Ф – формула (напр., Фн – формула неможливого), С – сентенція, К – контамінація.

Продовження табл.

15	П. Батюк, (Правдюк, с. 314, Г)	<i>“Ой попід лісом, ой да шлях- доріжка лежить”</i>	60-і рр. ХХ ст. Полтавщина	10 (20)	I (O ₁ + O ₂)+ III (O ₁ + O ₂)
16	О. Правдюк, 1974, с. 313, В	<i>“Попід лісом, попід лісом дороженька йде”</i>	Хорошинка Підляшшя	7 (14)	I (O ₁ + O ₂)+ IV (M3+ M3)
17	П.Федів (Правдюк, 1974, с. 493, І)	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	1967 р. Кальна, Долин. р-н, Івано-Франк.обл.	15	I (O ₁ + O ₂)+ V (Д3+M3)
18	М. Іванків (Правдюк, 1974, с. 310-311)	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	1967 р., Корнів Городенк. р-н, Покуття	6	O ₁ + O ₂ +O ₃
19	М. Андрусак, М. Паньків	<i>“Терном, терном там доріжка ішла”</i>	Поч. 1970-х рр. Вербівці, Городенк. р-н, Покуття	10	I <u>O₁+O₂+O₃+Д1</u> + С
20	М. Мишанич (ІН НАНУ, од. зб. 234 г, арк. 340)	<i>“Терном, терном там доріжка була”</i>	1976 р., Нагуєвці, Бойківщина	11	I <u>O₁+O₂+O₃+Д1</u>
21	М. Мишанич (ІН НАНУ, од. зб. 234 г, арк. 203)	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	1976 р., Туринка, Жовків. р-н, Опілля	12	I <u>O₁+O₂+O₃+Д1</u>
22	М. Мишанич (ІН НАНУ, од. зб. 234 г, арк. 104)	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	1976 р., Городниця, Зах. Поділля	12	I <u>O₁+O₂+O_П+O₃+ Д1+С</u>
23	Г. Дем'ян (ІМФЕ, ф.14- 3, од. зб. 934а, арк.59)	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	1980 р. Хащовання, Льв., Бойківщина	2+ пр.	O ₁
24	Л. Соломчак (ІМФЕ, ф.14-3, од. зб. 1197, арк. 52)	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	1985 р. Мокряни, Дрогобич. р-н, Льв.	9 + пр.	I <u>O₁+O₂+O₃+Д1</u>
25	В. Сокіл, Г. Сокіл, 1998	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	1996 р., Волосянка Льв., Бойківщина		I <u>O₁+O₃+O_П+Д1</u> + O ₁
26	О. Голдрич, 2002	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	2000 р. Островець, Мостиськ. р-н, Льв.	10 + пр.	I <u>O₁+O₂+O₃+Д1</u>
27	А. Вовчак (ФА КУФ, од.зб. 12- 2008vovko)	<i>“Тирном, тирном там доріжка йде”</i>	2008 р. Присліп, Турк. р-н, Льв., Бойківщина	12	I <u>O₁+O₂+O₃+Д1</u> + С
28	О. Кузьменко, д/а	<i>“Терном, терном там доріжка йде”</i>	2012 р. Заланів, Опілля	12	I <u>O₁+O₂+O₃+Д1</u> + С

I. Зовнішній аналіз тексту (порівняння варіантів). Розглянемо композицію, яку має найдавніший із фіксованих вар., опублікований у збірнику Жеготи Паулі (1839):

1. *Гей в полі там дорожка була,*
2. *Не дорожка тилько битий шляшок* О1
3. *Куда ступав новобранців по[л]чок.*
4. *Попереді всі старшини ішли,* О2
5. *Всередині новобранців вели.*
6. *Та позаду отець, мати ішли.* О3
7. *Гей, мав же я два перстені, мав,* М1
8. *Котре ж бо тарабанцові дав,*
9. *Щоби мені рано-вечер вигравав* [35, с. 47].

Для зручності подальшого аналізу комбінаторики змістових сегментів ми пронумерували рядки та виділили ключові слова і словосполучення, які є головними суб'єктами (рідше об'єктами) у формульному виразі мотивів. Внаслідок цього стало очевидним нанизування образів, які діють у цій моделі тексту. Вона найкраще ілюструє думку Б. Соколова, який твердив, що фольклорна лірична пісня має свій вид композиції, де діє принцип особливого поєднання образів. У статті "До вивчення поетики народних пісень" (1924) російський учений писав, що "головними організуючими моментами в ділянці нар<одної> лірики є прийом *внутрішнього зчеплення образів*, їх поєднання на основі визначених (точніше, повинні бути визначеними та усвідомленими) стрижнів" [27, с. 302]. Опонуючи літературознавчим підходам, учений зауважив, що в народній пісні домінує смислова (тематична), "образна" композиція, яка ґрунтується не на ритмі і синтаксичній організації, що характерно для літературних ліричних віршів, а на поєднанні слів-образів, яким належить першорядна, визначальна роль.

Порівнявши перший запис із усіма варіантами, доходимо до висновку, що пейзажна картина зачину традиційно виступає стабілізаційним елементом у моделюванні цієї пісні. Тут головним був і залишається символічний образ дороги, який поступово витіснив усі інші просторові локуси ("в полі", "попід терем", "попід ліс", "там долинонька"), що фігурували у текстах ХІХ ст. Змінним у часі став не тільки їх словник, але й граматичні демінутивні форми ("доріжка", "дорожка", "дороженька", "доріжечка"). Усі вони разом із контекстуальними еквівалентами (*заросла, битий шляшок, вбита стежка*), концентруються довкола стабілізаційної фрази "*доріжка була (іде)*". Ця поетична формула надалі є дієвою у поетичній системі цінностей ХХІ ст. Саме про таку функціональну специфіку слова пише польський етнологіст А. Брацкі, який стверджує, що у слов'янських народних піснях ключове слово має тривимірну властивість – називати, означувати і бути достовірною вказівкою при відображенні події [32, с. 106].

Розглянемо будову варіанту пізнішого часу фіксації. У текстах О. Кольберга, Я. Головацького, М. Павлика, І. Колесси перша оповідна частина (О) доповнена блоком (Д), у якому діалог між матір'ю (локально батьком) і сином-новобранцем має архаїчну конструкцію "запитання – відповідь". А у варіантах А. Димінського, О. Кольберга та Я. Головацького діалог розгалужений повторами амебейного типу (Д1+Д1):

9. *Оченька їм позаплакувані,* Оп
10. *Білі лиця позамурговані,*
11. *Рученьки їм позав'язувані,*
12. *Ноженьки їм позаковувані.*
13. *А за ними отці, матері ідуть,* О3

14. Тонкі білі сорочки несуть:
 15. – *Ой ти сину, та й дитино моя,* Д1
 16. *А где ж ти свій злотий перстень подів?*
 17. – *Злотий перстень тарабанчикам дав,*
 18. *Щоби він нас ранесенько побуджав*
 19. *Та щоби нам ладно марш вигравав.*
 20. – *Ой ти, сину, та й дитино моя,* Д1
 21. *А де ж твоя любя-мила дружина?*
 22. – *Ой у полі там висока могила,*
 23. *Ой там моя любя-мила дружина* [9, т. III, с. 110].

Загалом діалог, на думку багатьох фольклористів, відіграє роль посилення емоційного колориту. Відповідне увиразнення трагізму ліричної ситуації здійснює й епізод із мотивом-характеристикою (Оп), що змальовує зовнішній портрет головного персонажа. Вони займають вільне місце у будові тексту, що відображає незалежність функціонування цього блоку як формули, яка за своєю природою наділена “композиційною автономністю” (Г. Мальцев):

– у О. Кольберга:

12. *Хорошенько понаряджувані,*
 13. *Чорні волосся пообстріжувані,*
 14. *Чорні оче позаплакувані,*
 15. *Назад руки позав’язувані* [33, с. 216];

– у П. Чубинського:

5. *Білі ніжки позаковували,*
 6. *Назад руки позав’язували,*
 7. *Чорні кудрі позачісувані,*
 8. *Чорні очи позаплакувані.* [28, с. 995].

Метонімічні образи, які стосуються частин тіла новобранців, подані у синтаксичній градації “зверху-вниз” чи “знизу-вверх” в ампліфікаційній формі. Вони увиразнені парами атрибутивних констант (постійних епітетів кольору та віддієслівних означень), що характерні для поетики думового епосу. Це підтверджує відображення у рекрутських піснях (головно середини ХІХ ст.) генетичного зв’язку із похоронними голосіннями і спосіб впливу їхнього стилю на побутову українську ліричну пісню, про що вже писали дослідники на початку ХХ ст. [5, с. 230; 15, с. 93]. Натомість у текстах другої половини ХХ ст. стабілізаційним елементом мотиву журби, туги є образ заплаканих очей (“очі позаплакувані”). Ця формула не тільки закріпила ліричний струмінь, але й засвідчує виразні тенденції у сентименталізації ліро-епічних творів:

5. *Чорні вуса попідкручувані,*
 6. *Сиві очи позаплакувані* [9, арк. 203].

Варіант, який ми зафіксували 11 липня 2012 р. у селі Заланів Рогатинського району Івано-Франківської області, має редукований тип діалогу. Наведемо текст повністю, оскільки він тривалий час зберігає свою форму, що показує порівняння із синонімічними вар. (№ 19, 20, 23–27).

1. *Терном, терном там доріжка іде,* О
 2. *Терном, терном там доріжка іде.*
 3. *Тов доріжкою офіцери ідуть*
 4. *Та й за собов много війська ведуть.*
 5. *А за ними батько й мати ідуть.*

6. Та й за сином жалованє несуть.
 7. — Ой ти, сину, ти, дитино моя, Д
 8. А де ж твоя любя-мила розмова?
 9. — Ой там в полі там висока могила,
 10. Ой там моя любя-мила розмова.
 11. Ой там моє і едзене, і пите. С
 12. Ой там моє молодого житє [17].

Записи з ХХІ ст. підтверджують поширеність цієї структури, де у закінченні з'являється новий мотив-сентенція, який вперше віднаходимо у кінцівці варіанта зі Східного Поділля (Вінниччина, 1929 р.):

*Там є наши закінчено життя,
 Раз, два, три, чотири, раз, два, три* [22, с. 652].

Цей мотив є відображенням, з одного боку, змін у фольклорній свідомості, впливу раціонального мислення людини на вербалізований текст, а з іншого – традиційну його передачу, хоч і відбувається безпосередньо дешифрування архаїчного метафоричного образу “мила дружина – могила” → “могила – кінець життя”.

Існують також семантично тотожні, але структурно відмінні (інша ритміка і мелодика вірша) локальні варіанти у записах середини ХХ ст., які походять із крайніх меж ізоглоси поширення: Підляшшя (№ 16), Полтавщина (№ 15), Покуття (№ 17). Як справедливо зауважила С. Грица, такі варіанти є надзвичайно цікавими, оскільки, як правило, їх розділяє простір і час побутування [4, с. 29]. Вони мають комбіновану композицію із двох частин, де перша частина тексту містить декілька складових з І блоку (здебільшого О1+О2), а друга частина – нові блоки (І-V), що співвіднесені з попереднім на основі семантичного розвитку ключових слів-образів на рівні мотиву. Розглянемо приклад, у якому такими образами є “офіцерик молодий” та “кінь”. Вони дозволяють асоціативно розпрацювати мотиву “Вийждження” через мотив “офіцери ідуть (їдуть)” та аломотив “офіцер іде на коні”:

- 11-12. Попереду, ой да, Ой да офіцерик молодий.
 13-14. Ой на конику, / Ой да вихиляється,
 15-16. І в письомце, ой да, / Ой да видивляється.
 17-18. Ой шлях-доріжки / І сліду давно нема,
 19-20. Тільки вітер буйний / Та орел вдалі літа [25, с. 314].

В іншому варіанті з'являється новий блок із мотивом “Прощання”, вираженою через типовий мотив-мовлення, де драматична дія увиразнена суб'єктивізацією оповіді завдяки прийому виділення головного персонажа. Для цього тут задіяно ліричний тип монологу-звертання (Мз): “рекрут прощається з батьками”, “рекрут дорікає батькам, що віддали на службу”:

7. Попереду офіцер молодий П
 8. Із коника похиляється,
 9. Шабелькою підпирається,
 10. З отцем, з ньєюкою розпрощається:
 11. – Прощай, батьку, прощай, батьку,
 12. І ти, мати моя,
 13. Десь я тобі не дитина була,
 14. Що ти мене в вічну службу оддала.
 15. Моє браття, моє браття на току,
 16. Я молодий, я молодий у полку,
 17. Моє браття, моє браття все в кумах да в кумах,

18. *Я молодий на часах, на часах.*
 19. *Моє браття все в перинах лежить,*
 20. *А я молодий на морозі дрижу* [25, с. 314].

Тут бачимо, як в ліричній пісні виявляється складна єдність кількох елементів: власне ліричних, драматичних та епічних (тут нанизування антиномічних висловлень (рядки 15–20)), що є формою вираження мотиву “скарга героя на нещасливу долю”, іманентного для багатьох пісень соціально-побутової тематики. Така повторюваність, на думку В. Єр'оміної, є єдиним внутрішнім організуючим принципом побудови [11, с. 152].

Отож аналіз текстів дозволив виділити головні змістові сегменти (блоки), які повторюються:

1. Вказівка місця дії.
 2. Інформація про склад і рух рекрутської колонії.
 3. Інформація про родичів, які проводжають новобранця.
 4. Діалог: сина-новобранця з батьками.
 - a. д. про перстень-подарунок барабанщиків;
 - b. д. про дружину-могілу (метафора смерті).
 5. Монолог:
 - a. м. звертання до батьків;
 - b. м. звертання до коня.
 6. Інформація про мету подарунка персня (*голосно грав – на славу і на жаль*).
 7. Інформація про смерть (передбачувану) рекрута.
- Спільними для всіх варіантів, як бачимо з таблиці, є частини 1, 2, 3.

II. Розглянемо сегменти та їх мотиви, провівши внутрішній (іманентний) аналіз варіантів тексту та виділивши “текстові морфеми”.

1. Вказівку місця дії (*доріжка, шляшок, поле, терен, ліс*) виражено через відповідний мотив (у позначеннях O_1). Варіативні зміни інциптів у текстах демонструють очевидну трансформацію фольклорного мислення від епічного стилю, для якого характерним є прийом позитивно-заперечного зіставлення (“...дорожка була, Не дорожка, тільки битий шляшок” (№1–3, 7, 11) чи порівняння (“вбита дороженька вбита, не так вбита, сльозоньками влита” (№ 8) – до стилю побутово-мовленнєвої метафорики у формі плеонастичної фрази, що утвердилася вже з другої половини ХХ ст. (№ 16–27) (“...там доріжка іде, Тов доріжкою офіцери ідуть”).

2. Інформацію про склад і рух рекрутської колонії (O_2) передано через низку мотивів, де конститутивним виступає мотив “офіцери (вар.: “старшини”, “майори”, “капітани”, “війська”) ідуть дорогою” (в аломотивних виявах: “ішло ... новобранців полчок”, “пройшов ... рекрутський набір”, “ішов государський полчок”). Цей сегмент побудовано за допомогою прийому ступеневого звуження образів (полчок – старшини – новобранці – батько, мати), що є характерним композиційним елементом фольклору, зокрема в соціально-побутових піснях, про що писали українські дослідники ще у середині ХІХ ст. [10, с. 130]. Перелічені у градаційній послідовності, типові персональні образи мають прив’язку до формульного виразу: *попереду* (офіцери) – *посередині* (новобранці) – *по боках* (тарабанчики б’ють, капталі) – *позаду* (батько-мати). Зауважимо, що чисельну перевагу мають тексти, в яких задіяний принцип троїстості, де формула зводиться до нового виразу (*попереду – позаду – за ними*) або ж до двох складових (*попереду – позаду*). Останній елемент набуває семантичної ваги і стає основою самостійного сегменту.

3. Інформація про родичів, які проводжають новобранця (*батько, мати, батько-мати, “вітці й матінки”*), виражена мотивом “*батько, мати іде*” (O_2). Цей мотив може мати структурне розширення, у якому найбільше рухомих і змінюваних елементів на рівні об’єктів мотиву: 1) “*батько мати ідуть і несуть*”: *тонкі білі сорочки*

(№ 9); *біле шмаття* (№ 21); *подарунки* (№ 25); 2) “батько мати ідуть і плачуть: дрібненькими сльозами умиваються”; 3) “батько мати ідуть і сина впізнають” (№ 11).

III. Комбінування блоків (сегментів) і мотивів у тексті.

У зв'язку із браком місця, ми відсилаємо до таблиці, в якій подано комбінаторику мотивів через формулу. Найчастіше у давніх варіантах маємо модель поєднання мотивів O1+O2+Op+O3+D1. Тут діалог стає заключною частиною, в якій наявна основна інтенція рекрутської пісні – передати відчуття тривоги, жалю, родинних почуттів головних персонажів (матері та сина). Як бачимо, діалог, до якого долучається мотив-сентенція, є тим структурним елементом, що забезпечує відкритість тексту. Свого часу дослідники поезики писали про “цілісність народної ліричної пісні” як ознаку її художньої майстерності [16, с. 15]. Цей постулат на сьогодні все більше підлягає критиці, оскільки у порівнянні з обрядовою поезією стає очевидною одна з головних її якостей, що “текст і “сюжет” виявляються принципово відкритими і незавершеними” [9].

У підсумку виділимо два, як нам видається, засадничі моменти. По-перше, у питанні збереження моделі ліричної пісні важливим є сталий компонент (на рівні персонажу – це головний збірний образ (*син-новобранець*), який увиразнено шляхом виділення одиничного з-поміж низки інших персонажів, які належать до категорій “свій” (*мати-батько*) – “чужий” (*офіцерів, майорів, тарабанчиків, французів, цісаря*); на рівні простору – це ключове (формульне) слово “*тернова дорога*”). По-друге, стабілізаційні функції пісні проявляються на двох рівнях повторюваності: парадигматичної та синтагматичної, які в комплексі спрямовані на інтеграцію провідної ідеї тексту – відображення трагічних інтенцій щодо майбутньої долі ліричного героя і приреченості його молодого життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велев І. Фольклор і фольклористика – традиція чи сучасність / І. Велев // Народна творчість та етнографія. – Спецвипуск : Македонська фольклористика. – 2009. – № 3. – С. 86–87.
2. Головацький Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Я. Головацкий. – Москва, 1878. – Ч. I : Думы и думки. – 388 с.
3. Головацький Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Я. Головацкий. – Москва, 1878. – Ч. III : Разночтения и дополнения. Отд. 1 : Думы и думки. – 323 с.
4. Грица С. И. Парадигматическая природа фольклора и принципы идентификации вариантов / С. И. Грица // Народная песня. Проблемы изучения. – Ленинград, 1983. – С. 26.
5. Данилов В. Взаимовлияние украинских погребальных причитаний и бытовых песен / В. Данилов // Киевская старина. – 1905. – Т. 88 (март). – С. 230.
6. Дей О. І. Поетика української народної пісні / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1978. – 250 с.
7. Дем'ян Г. В. Народні пісні з Бойківщини. Мелодії розшифрував Мишанич М. В. Ноти, тексти. 1980 р. // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 14–3. – Од. зб. 934а. – 104 арк.
8. Дианова Т. Б. Жанровое пространство фольклора: изменение научной парадигмы / Т. Б. Дианова // Первый Всероссийский конгресс фольклористов. Сборник докладов. – Москва : Государственный центр русского фольклора, 2005. – Т. 1. – С. 372–385.
9. Дианова Т. Константы поэтического языка необрядовой лирики / Т. Б. Дианова // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Междунард. конгресс исследователей русского языка: труды и материалы / сост. М. Ремнева и др. – Москва : Изд-во МГУ, 2004. – С. 573. – Режим доступа: <http://www.linguistic.stpgu.ru>
10. Дмитренко М. К. Теорія образу та символу / М. К. Дмитренко // Дмитренко М. К. Олександр Потебня як фольклорист : монографія. – К. : Вид-во “Сталь”, 2012. – С. 113–162.

11. Еремина В. И. Поэтический строй русской народной лирики / В. И. Еремина. – Ленинград : Наука, 1978. – 182 с.

12. Єфремова Л. О. Частотний каталог українського пісенного фольклору: В 3-х ч. / Л. О. Єфремова. – К. : Наукова думка, 2009. – Ч. 1. Опис. – 720 с.

13. Івановська О. Типи трансмісійних механізмів у фольклорі / О. Івановська // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. пр. / [редкол. : Семенюк Г. Ф., Снитко О. С., Івановська О. П. та ін.]. – К. : Вид-ня КНУ імені Т. Шевченка, 2011. – Вип. 35. – С. 10-12.

14. Кирчів Р. Опілля як етнографічно-фольклорний регіон України / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. – 2005. – Зош. 1-2.

15. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосін) / Філарет Колесса // Відбиток із "Записок Наукового товариства імені Шевченка". – Львів, 1921. – Т. СXXX-SXXXII (130-132). – 144 с.

16. Кравцов Н. И. Поэтика русских народных лирических песен / Н. И. Кравцов. – Москва : Изд-во Московского ун-та, 1974. – Ч. 1 : Композиция. – 93 с.

17. Кузьменко О. Фольклорні записи з Рогатинщини Івано-Франківської обл. (записано у липні 2012 р.). – [Домашній архів О. Кузьменко]. – 150 арк. (Зап. О. Кузьменко 11 липня 2012 р. (середа) у с. Заланів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. від Піцик (Кічула) Катерини Григорівни, 1949 р. н., у с. Малому Заланові, середня спец. осв., працює швеєю у колгоспі, пенсіонерка).

18. Кузьменко О. Соціально-побутові пісні Бойківщини у діахронному вимірі / О. Кузьменко // Lemkowie, bojkowie, rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Słupsk-Zelona Góra, 2012. – Tom IV, Cz. 2. – S. 255-269.

19. Кузьменко О. Соціально-побутові пісні українців Молдови (особливості поетики) / О. Кузьменко // Традиційна культура діаспори : зб. наук. пр. / Мат-ли міжн. наук. конф. "Одеські етнографічні читання" / [редкол. : Борисенко В. К., Дмитренко М. К., Кожолянко Г. К. та ін.]. – Одеса : Вид-во КП ОМД, 2012. – С. 255-261.

20. Народні пісні в записах Михайла Павлика / Упоряд. і прим. О. І. Дея та В. А. Качка-на; вступ. ст. О. І. Дея. – К. : Музична Україна, 1974. – 319 с.

21. Неклюдов С. Фольклор и современность: итоги XX века / С. Неклюдов // От конгресса к конгрессу. Навстречу Второму Всероссийскому конгрессу фольклористов. Сб. материалов. – Москва, 2010. – С. 30-42.

22. Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Гнат Танцюра / Упоряд., передмова та приміт. В. А. Юзвенко, М. Т. Яценка. – К. : Наукова думка, 1965. – 810 с.

23. Правдюк О. Міжжанрова інтеграція у пісенному фольклорі / О. Правдюк // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 35-44.

24. Пропп В. Я. Поэтика фольклора (Собрание трудов В. Я. Проппа) / В. Я. Пропп / Сост., предисл. и коммент. А. Н. Мартыновой. – Москва : Лабиринт, 1998. – 352 с.

25. Рекрутські та солдатські пісні / Упоряд. А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюка (автор вступ. ст.). – К. : Наукова думка, 1974. – С. 312-315.

26. Роздольський О. І. Пісні історичні, соціально-побутові, родинно-побутові, весільні і коломийки. Без мел[одій] та з мелодіями. Дожовтнева тематика. С. Микуличин пов. Надвірна, серпень 1901 р. та б/д. // Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. – Ф. 40-1. – Од. зб. 6. – 29 арк.

27. Соколов Б. <К исследованию поэтики народных песен> // Из разработок Б. М. Соколова по теории и поэтике фольклора (Публикация В. М. Гацака) // Фольклор. Поэтическая система. – Москва : Наука, 1977. – С. 276-304.

28. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край / Собр. П. П. Чубинский. – Санкт-Петербург, 1874. – Т. V. – 1200 с.

29. Українські народні пісні, записані членами секції пам'яток фольклору та етнографії – студентами Львівського музично-педагогічного училища ім. Ф. Колесси (випуск 1976 р.).

Розшифрування тексту і нот М. В. Мишанича // Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 234 г (т. 2). – 395 арк.

30. Фольклорні матеріали з отчого краю / Упоряд. В. Сокіл, Г. Сокіл (тексти), Л. Лукашенко (мелодії). – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1998. – 613 с.

31. Фоноархів кафедри української фольклористики Львівського національного університету імені Івана Франка. – Фонд ЕК. – Од. зб. 12_2008vovko_seans23_text37.

32. Bracki A. Budowa pieśni – rola stałych fraz // Bracki A. Językowy obraz świata w tekstach słowiańskich pieśni ludowych / Artur Bracki. – Gdańsk: W-wo UG, 2009. – S. 101-108.

33. Kolberg O. Pokucie. Cz. 2 : Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Wrocław ; Poznań : Polskie Wyd-wo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wyd-cza, 1963. – Т. 30. – X, 300 s. (Polskie Towarzystwo Ludoznawcze).

34. Niebrzegowska-Bartmińska S. Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej / S. Niebrzegowska-Bartmińska. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – S. 123-133.

35. Pieśni ludu ruskiego w Galicyi / Zebrał Żegota Pauli. – Lwów, 1839. – Т. I. – 177 s.

The Morphology of Ukrainian Social Songs: Tradition and Transformation of text (As Based on the Own Records from Rohatyn Area)

Oksana KUZMENKO

The article provides the morphological analysis of social folk texts that were recorded in the summer of 2012 on the territory of the Rohatyn district, the Ivano-Frankivsk region. The author highlights the most divergent paradigms, and, taking them as a basis, attempts at classifying text models (structural configurations) which have a chronotopically recurring logic structure. She also traces the specific features of transmission changes in the poetics of modern non-rite folk texts. On the basis of juxtaposing the latter with certain variants of Ukrainian social songs (about Cossacks, recruits, soldiers) from the 19th to 21st centuries, the author identifies semantic and compositional universal features (on the level of recurring motifs and motifs as well as on the level of typical structures).

Keywords: Ukrainian social songs, historical poetics, variant, motif, composition, song block, folklore transmission.

Морфологія українських соціально- бытовых песен: традиція и трансформація тексту (на матеріалі власних записей с Рогатинщини)

Оксана КУЗЬМЕНКО

В статье представлен морфологический анализ фольклорных текстов социально-бытовой тематики, которые были записаны летом 2012 г. на территории Рогатинского р-на Ивано-Франковской обл. Выделены наиболее разветвленные вариативные парадигмы и на их основе сделана попытка классификации текстовых моделей (структурных конфигураций), логическое строение которых повторяется во времени и пространстве. Прослежены особенности трансмиссионных изменений в поэтике необрядовых фольклорных текстов нового времени. На основе сопоставления с вариантами украинских социально-бытовых песен (казацких, рекрутских, солдатских) XIX-XXI вв. выявлены семантические и композиционные универсалии (на уровне повторяющихся мотивов и мотивов, на уровне типичных структур).

Ключевые слова: украинские социально-бытовые песни, историческая поэтика, вариант, мотив, композиция, песенный блок, фольклорная трансмиссия.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2012

Прийнята до друку 12.01.2013